

KALBOTYRA/ LINGUISTICS

Pratarmė ir jos funkcija dvikalbių lietuviškų žodynų megastruktūroje

Danguolė Melnikienė

Anotacija. Norint visapusiškai išanalizuoti tokį įvairialypį reiškinių kaip žodynas, į jį reikėtų žiūrėti kaip į sudėtingą visumą, turinčią ne vieną, o kelis struktūrinius lygmenis. Nors mokslininkai paprastai daugiausiai dėmesio skiria patiems žodyno straipsniams (mikrostruktūrai) ir jų išdėstymo principams korpusė (makrostruktūrai), negalima pamiršti ir bendrosios leidinio struktūros (megastruktūros). Šis straipsnis yra skiriamas vienam svarbiausių žodyno įvadinės dalies, o plačiąja prasme, jo megastruktūros, sandų – žodyno pratarmei. Ji žodyne atlieka specifines, tik jai būdingas pragmatines funkcijas – informacinę ir vertinamąją. Remiantis trylikoje vidutinės ir didelės apimties žodynų, pasirodžiusių Lietuvoje 1998–2006 metais, pateiktomis pratarmėmis, darbe aptariami jų informaciniai bei stilistiniai ypatumai, o taip pat siūlomos bendrosios rekomendacijos, kurios žodynų autoriams padėtų ateityje patobulinti šiuos „pristatomojus“ leidinio tekstus.

Reikšminiai žodžiai: žodyno megastruktūra; žodyno įvadinė dalis; pratarmė.

Įvadas

Ne itin gausioje literatūroje, tyrinėjančioje dvikalbius žodynus¹, mokslininkų dėmesys paprastai yra sutelkiamas į pagrindinį leksikografinio leidinio tekstą – jo korpusą. Tai, be abejo, yra visiškai dėsninga, nes būtent su šia dalimi yra tapatinama pati sąvoka „žodynas“. Tačiau, kita vertus, daugumoje leksikografinių leidinių (ypač dvikalbių) be „pagrindinio teksto“ yra pateikiama ir nemažai „papildomų tekstų“, arba, anot I. Kudašev, „papildomų korpusų“ (Кудашев, 2007, p.340), išdėstytų knygos pradžioje arba gale. Vadinasi, norint visapusiškai išanalizuoti tokį įvairialypį reiškinių kaip žodynas, į jį reikėtų žiūrėti kaip į sudėtingą visumą, turinčią ne vieną, o kelis struktūrinius lygmenis, kurių kiekvienas yra vertas mokslininkų dėmesio.

Žodyno struktūros koncepcijos

Lietuvių leksikografijoje bendrąją žodyno struktūrą paprastai aprašinėjama, pasitelkiant dvi sąvokas: „makrostruktūra“ ir „mikrostruktūra“. Makrostruktūra čia suvokiama kaip „bendroji žodyno sandara, didžiųjų jo dalių ir žodyno straipsnių išdėstymo tvarka“ (Jakaitienė, 2005, p.33), o mikrostruktūra – kaip „žodyno straipsnio sandara“ (Jakaitienė, 2005, p.36). Jei dėl sąvokos *žodyno mikrostruktūra* nekyla jokių neaiškumų – ji visiškai taip pat yra formuluojama tiek anglų, tiek prancūzų, tiek rusų leksiko-

grafijoje, tai antroji sąvoka – *žodyno makrostruktūra*² – kelia tam tikrų abejonių. Daugumoje šaltinių anglų, prancūzų ir rusų kalbomis ji traktuojama anaipol ne kaip „bendroji žodyno sandara“, o kaip *žodyno straipsnių išdėstymo principas jo korpusė* (Rey-Debove, 2005, p.1; Marell, 1995, p.37; Hartmann, 2001, p.65; Берков, 2004, p.15). Taigi *makrostruktūra* termino turinys šiuo atveju yra gerokai siauresnis, jis neapima žodyne pateikiamos „papildomos informacijos“ (outside matter) (Hartmann & James, 1998, p.92). Dėl to, siekdami aprašyti visų žodyno dalių sudėtį ir savitarpio ryšį, R. R. K. Hartmanas, V. Berkovas pasitelkia dar vieną sąvoką – „megastruktūra“ (megastucture; мераструктура), o Bergenholcas ir Tarpas – „rėminė struktūra“ (frazestructure) (Bergenholtz & Tarp, 1995, p.16). Taigi pastarieji autoriai siūlo apie žodyno sandarą kalbėti ne dviem, kaip lietuvių leksikografijoje, o trimis struktūriniais lygmenimis – viso leidinio, korpuso ir straipsnio – bei atitinkamai remtis sąvokomis – megastruktūra (arba rėminė struktūra), makrostruktūra ir mikrostruktūra. Šiame darbe bus remiamasi būtent tokia žodyno struktūros koncepcija, nes ji leidžia nuosekliai ir aiškiai aprašyti tiek leksikografinio leidinio, kaip vientisos sudėtingos konstrukcijos esmę, tiek logiškai išskirti ją sudarančias ir neatsiejamas susipinančias struktūrines grandis.

Taigi įvade minėtieji „papildomi tekstai“ yra neatsiejama šiuolaikinio žodyno megastruktūros dalis. Leksikografinėje literatūroje jie vadinami gana įvairiai: „įvadine dalimi“ ir „priedais“ (Jakaitienė, 2005, p.33), „priekyje esančia medžiaga“ (front matter) ir „baigiamąja medžiaga“ (back matter) (Hartmann & James, 1998, p.92) „parengiamuoju

¹ Dvikalbiams žodynams pasaulinėje leksikografijoje skirta vos keletas monografijų. Tarp jų galėtų paminėti italų kalba Marell C. „Dizionario bilingue con schede sui dizionari italiani per francese, inglese, spagnolo, tedesco“ (1989), rusų kalba – Берков В. „Двуязычная лексикография“ (2004), prancūzų – Béjoint H., Thoiron P. Les dictionnaires bilingues (1996). Lietuvių leksikografijoje dvikalbiams žodynams skirtas skyrius E. Jakaitienės „Leksikografijoje“ (2005) bei apie dešimt šio straipsnio autorės publikacijų.

² Vienas pagrindinių šiuolaikinės rusų terminografinės mokyklos atstovų S. Griniovas (Гринёв, 1995, c.30, 32) taip pat šią sąvoką sieja su visų žodyno kompozicinių elementų sudėtimi bei jų savitarpio ryšiu. Tačiau jis kalba būtent apie visuminę žodyno sandarą, nes pagrindinės jo dalies – korpuso – struktūrą nusako dar vienu terminu „mediostruktūra“.

tekstu“ (предварительный текст) ir „užbaigiančiuoju tekstu“ (закрывающий текст) (Берков, 2004, p.15). Nors bendra visų šių dokumentų funkcija yra papildyti ir praplėsti informaciją, esančią pagrindiniame tekste bei palengvinti vartotojo darbą su žodynu, kiekvienas jų turi savo ypatingas, specifines funkcijas, kurias derėtų panagrinėti išsamiai panagrinėti.

Šio darbo tikslas – patyrinėti vieną iš svarbiausių žodyno įvadinės dalies sandų – pratarinę, suformuluoti pagrindinius jai keliamus uždavinius, paanalizuoti, kaip šis dokumentas yra parengiamas įvairias kalbas gretinančiuose dvikalbiuose žodynuose. **Analizės objektu** yra pasirinkta trylika didelės ir vidutinės apimties žodynų, pasirodžiusių Lietuvoje 1998-2006 metais.

Žodyno pratarinė – „pristatomasis“ leidinio tekstas

A. Kolino ir F. Mazjer monografijoje „Pasirengęs kalbėti: žodynas“, analizuojant prancūzų leksikografijos raidą XVII, XIX, XX amžiuje, prieinama prie išvados, jog tik tie žodynai, kuriuose buvo pateiktos išsamios kelių dešimčių puslapių pratarinės, turėjo išliekamąją vertę ateinančioms kartoms (Collinot & Mazière 1997, p.55). Taip yra todėl, kad „pristatomuosiuose tekstuose“ – t.y., pratarinėse – žodynų autoriai ne tik atskleidė savo leidybines intencijas, nurodė konkretų adresatą, bet ir „apibrėžė kalbos leksikoje savo antraštinio teritoriją“. Pasak A. Kolino ir F. Mazjer, antraštinę galima laikyti tikru „kalbos būklės archyvu“. Remdamiesi septynių didžiųjų prancūzų kalbos žodynų, išleistų nuo 1690 iki 1986 metų³, pratarinėmis, autoriai nuosekliai išstudijavo prancūzų bendrinėje kalboje vykusius pokyčius ir parodė, kaip laipsniškai kito pati jos samprata. Taigi, kaip matome, viena iš svarbiausių vienakalbio žodyno pratarnei keliamų uždavinių – būti savotišku „kalbos būklės archyvu“ aprašu.

Tačiau dvikalbio žodyno, rengiamo pagal antrinius šaltinius (t. y. anksčiau išleistus žodynus) pratarnei šis reikalavimas paprastai nekeliamas. Taigi jos apimtis yra ženkliai mažesnė, o funkcijos siejamos ne su globalių vienos ar kitos kalbos vystymosi problemų gvildenimu, bet su paties leidinio, jo sukūrimo aplinkybių aprašymu, žodyne pateiktų dviejų kalbų gretinimo istorijos išdėstymu ir t.t. Tačiau toks pratarinės „susiaurėjimas“ anaipol nemenkina jos svarbos.

Deja, pavarčius nagrinėjamu laikotarpiu Lietuvoje leistus dvikalbius žodynus, kartais susidaro įspūdis, jog autoriui, kuris, anot Leideno universiteto profesoriaus J. J. Scaligerio (1540–1609), atlikęs Heraklio žygiams prilygstantį darbą, tiesiog pritrūko jėgų ir ryžto susitelkti ties baigiamosiomis leidinio dalimis. Štai kaip, pavyzdžiui, pateikiama vieno vidutinės apimties bifunkcinio žodyno pratarinė:

„šis prancūzų-lietuvių ir lietuvių-prancūzų kalbų žodynas yra skirtas besimokantiems prancūzų kalbos. Žodynui žo-

džiai atrinkti pagal jų vartojimo dažnumą. Tai būtiniausi žodžiai norint pramokti prancūziškai“ (PLPKŽ, 2000, p.5).

Ką apie šį žodyną gali sužinoti vartotojas, perskaitęs tokios apimties (pratarinė yra pacituota visa) ir turinio tekstą? Deja, beveik nieko. Kokiais pirmtakais rėmėsi šis žodynas? Ar iš viso yra kitų, tas kalbas gretinančių panašių leidinių? Kuo šis skiriasi nuo ankstesnių? Pagaliau iš kokių leksikos klodų – bendrinės, literatūrinės, šnekamosios kalbos – buvo „atrinkti žodžiai pagal jų vartojimo dažnumą“? PLLPKŽ pratarinėje į visus šiuos klausimus atsakymų nepateikiama. Tuo juk jie būtų kiekviename įvadiname tekste reikalinga informacija apie pagrindinius žodyno parametrus (adresatą, paskirtį, aprašomąją leksiką) ir sukūrimo projektą (atsiradimo aplinkybes, panaudotą medžiagą, apsiribojimus). Taigi dabar bus bandoma nustatyti, ar tokia informacija visuomet yra būdinga kitiems lietuviškiems dvikalbiams žodynams.

Informacija apie pagrindinius žodyno parametrus

1. Žodyno paskirtis ir jo adresatas

Nors dauguma vidutinės ir didelės apimties dvikalbių žodynų pratarinių prasideda adresato apibūdinimu, neretai, kaip, pavyzdžiui, PLLPKŽ, yra vartojama sąvoka „besimokantysis“: „žodynas skirtas ispanų kalbos besimokantiems lietuviams“ (LISKŽ, 2002, p.5), „žodynas skirtas visiems besimokantiems prancūzų kalbos“ (PLKŽ, 2004, p.5), „žodynas skiriamas ne tik lietuviams, besimokantiems rusų kalbos, bet ir nelietuviams, kurie domisi lietuvių kalba ar nori jos pramokti“ (LRKŽ, 2005, p.5). Tačiau ši sąvoka, ko gero, yra pernelyg abstrakti ir neapibrėžta, nes tiksliai nenurodo į kokią „besimokantįjį“ – pradinio, vidutinio ar pažengusio lygio – leidinys yra orientuojamas. Susipažinus su tokia pratarine, potencialiam žodyno vartotojui lieka tik spėlioti, kiek tas leidinys iš tiesų galėtų atitikti jo poreikius. Dėl šios priežasties kitose pratarinėse stengiamasi sukonkretinginti adresato įvaizdį: „žodynas skirtas lietuviams, kurie mokosi anglų kalbos ir yra daugiau ar mažiau jos pramokę“ (LAKŽ, 2002, p.5), „[žodynas] rašytas ne pradedantiesiems, bet jau šiek tiek susipažinusiems su vokiečių kalba“ (LVKŽ, 2004, p.5), „[žodynas skirtas] visiems prancūzų kalbos specialistams ir mylėtojams“ (DLPKŽ, 2006, p.5), „žodynas turėtų tarnauti skirtingų humanitarinių sričių specialistams, o ne tik besidomintiems dabartine kalba“ (LITKŽ, 2005, p.5), „žodynas skirtas visiems, kam anglų kalbos prisireikia mokslinei ir praktinei veiklai – įvairių sričių specialistams, mokslininkams, vertėjams, mokytojams, dėstytojams, studentams“ (DALKŽ, 2004, p.5), „visų pirma, jis skiriamas studentams ir vertėjams“ (NLAKŽ, 2002, p.5). Ši iš įvairių žodynų pratarinių sudaryta citatų mozaika leidžia susidaryti vaizdą, koks yra lietuviško dvikalbio žodyno **adresatas**⁴. Tai – užsienio kalbos žinių siekiantis vienos ar kitos srities specialistas (arba būsimasis specialistas) ir tos kalbos mylėtojas, kitaip tariant, *išsilavinęs žmogus*.

³ Dictionnaire universel de A. Furetière, préface de Bayle (1690); Le Grand dictionnaire de l'Académie française (1964); Dictionnaire de la langue française de E. Littré, préface (1876); Dictionnaire général de la langue française de A. Hatwfeld, A. Darmesteter et A. Thomas, introduction (1890-1900); Trésor de la langue française, préface de P. Imbs (1971); Grand Larousse de la langue française, de L. Guilbert, R. Lagane, G. Niobey, préface (1986); Grand Robert de la langue française, préface de A. Rey (1984).

⁴ Šiuo atveju kalbant apie žodyno adresatą turimas omenyje ne tam tikras etninis tipas (vienos ar kitos tautos atstovas), o vienoks ar kitoks socialinis tipas (moksleivis, studentas, diplomuotas specialistas ir pan.).

2. Žodyne aprašomos leksikos klodai ir jos apimtis

Norėdamas patenkinti tokio išsilavinusio adresato lūkesčius, žodynas turėtų aprėpti „visus apyvartoje esančius žodžius“: viena vertus, „jis privalėtų patvirtinti skaitytojo žinias – šis nusiviltų neradęs „savo“ žodžių“, o antra vertus – „informuoti jį, jog esama tokių leksikos vienetų, kurie jam dar nežinomi“ (Collinot & Mazière 1997, p.73). Kitaip tariant, į „antraštyno teritoriją“ turėtų būti įtraukta tiek bendrės visiems leksikos visuma, tiek siauresnio vartojimo jos klodai. Kaip gi ši teritorija yra apibrėžiama straipsnyje nagrinėjamų žodynų pratarmėse?

„Šio žodyno uždavinys – verstiniiais lietuviškais atitikmenimis aprašyti anglų kalbos leksiką, pirmiausiai *daugiau ar mažiau nusistovėjusius bei norminius kalbos faktus*“ (DALKŽ, 2004, p.5). „Žodyne pateikiami literatūrinės ir šiuolaikinės šneamosios prancūzų kalbos žodžiai, posakiai, svarbiausieji įvairių mokslo šakų terminai, jų fonetinė transkripcija bei dažniausiai pasitaikantys sutrumpinimai“ (PLKŽ, 2004, p.5). „Žodyne pateikta *dabartinė lietuvių literatūrinės kalbos leksika*: stiliaus atžvilgiu tai neutrali leksika, nemažas kiekis šneamosios kalbos žodžių bei mokslinės kalbos žodžių – plačiau vartojamų specialiųjų terminų ir tarptautinių žodžių“ (LAKŽ, 2002, p.5). „Žodyne pateikti *bendrinės bei šneamosios lietuvių ir prancūzų kalbos žodžiai bei posakiai*. Be to, žodyne yra nemaža specialiųjų terminų (pvz., botanikos, zoologijos, medicinos ir t. t.), tarptautinių žodžių, plačiai žinomų dabartinių ir istorinių etninių vardų, prancūzų kalboje dažniausiai vartojamų santrumpų“ (DLPKŽ, 2006, p.5). „Šiame žodyne pateikiama ... *žodžių ir posakių, surinktų remiantis „Dabartinės lietuvių kalbos žodynu“*“ (2000 m. 4-asis leidimas) ir jį papildant šiuo metu plačiau vartojimais neologizmais“ (LITKŽ, 2005, p.5). „Nemažai leksikos surinkta iš *gyvosios kalbos* – iš pokalbių su lietuviais, iš studentų bei iš ispaniškų žodžių vertimų į lietuvių kalbą paskaitos metu, iš radijo ir televizijos laidų, iš laikraščių straipsnių, iš grožinės literatūros, netgi gatvėje išgirstų žodžių...“ (LISKŽ, 2002, p.5).

Kaip matome, apibūdindami savo žodynų antraštynuose esančią leksiką, autoriai operuoja iš pirmo žvilgsnio gana heterogeniškais sąvokomis: „daugiau ar mažiau nusistovėję norminiai kalbos faktai“, „literatūrinės ir šiuolaikinės šneamosios kalbos žodžiai“, „bendrinės bei šneamosios kalbos žodžiai bei posakiai“, „dabartinės kalbos žodžiai“, „gyvosios kalbos žodžiai“, „šneamosios kalbos bei mokslinės kalbos žodžiai“. Ar tai iš tiesų reiškia, kad omenyje turimi visiškai skirtingi leksikos klodai? Ir kokią kalbą iš tiesų bandoma jomis apibūdinti?

Prieš pamėginant atsakyti į šį klausimą, reikėtų prisiminti, jog visi šie leidiniai yra *bendrieji* dvikalbiai žodynai, kurių pagrindą sudaro ne kokia nors specialioji, išskirtinė, bet *visuotinė* vartojama leksika, kuri yra svarbiausias konkrečią kalbinę bendruomenę vienijantis veiksnys. Tokios leksikos visumai apibūdinti lietuvių kalbotyroje vartojamas *bendrins kalbos* terminas. Nors dėl jo apimties ir turinio iki šiol vis dar ginčijamasi, vis dėl to tas terminas yra funkcionalus ir pakankamai aiškus. Vienas iš lietuvių kalbotyros pradininkų Pranas Skardžius, 1927-aisiais pasiūlęs šį terminą, pateikia tokį išsamų jo paaiškinimą: „bendrinė kalba – tai yra bendra visų lietuvių tarpusavio susižinojimo, ko-

munikacinė priemonė, žodžiu ir raštu bendriesiems kultūriniais ir civilizaciniais gyvenimo reikalams vartojamoji kalba, kuri visai nesutampa nei su viena lietuvių tarme; ši kalba, kilusi iš žmonių šneamosios kalbos, sąmoningai kultivuojama, doruojama, kad ji geriausiai tiktų bendrinei vartosena... Bet jos sąvokos apibrėžime nenurodomos visos jos ypatybės; visai užtenka, kad jame, kaip dažnose apibrėžtinėse žodžių samplaikose pasitaiko, iškeliamas jos svarbiausias požymis – paskirtis (bendra, visiems lietuviams skiriama kalba)“ (Skardžius, 1974, p.346). Jei ketintume pratęsti kalbininko mintį ir įvardyti tas kitas, apibrėžime „nenurodytas ypatybės“, tai galėtume paminėti ne tik visuotinumą, bet ir šiuolaikiškumą, gyvumą, įvairumą (nes apima tiek raštų, tiek šnekamąją kalbą) ir norminamąjį pobūdį. Taigi apibūdindami savo antraštyno sudėtį tokiais skirtingais terminais („gyvoji“, „dabartinė“, „šiuolaikinė“, „norminamojo pobūdžio“), šiandienos leksikografai iš esmės omenyje turi tą pačią bendrinę (tiek lietuvių, tiek užsienio) kalbą⁵.

Problema ta, kad iki šiol neturėdami bendrinės lietuvių kalbos žodyno ir mėgindami tiksliau atspindėti dabartinių gretinamų kalbų sudėtį, žodynininkai yra priversti modifikuoti DLKŽ antraštyną, „nesitenkinant jame esančiais žodžiais“ (LITKŽ, 2003, p.5): iš vienos pusės atsisakydami daugelio tarmybių, archaizmų, o iš kitos pusės papildydami jį aktualia, dažniausia vartojama leksika. Išsamiausiai ši situacija apibūdinama LNKŽ pratarmėje: „žodyno antraštiniai žodžiai atrenkami pagal kompiuterinį „Dabartinės lietuvių kalbos žodyno“ (1993) variantą, tačiau į šį žodyną buvo traukiami beveik vien tik bendrinės kalbos žodžiai. Tai žodžiai, sudarantys pagrindinį lietuvių kalbos žodyninį fondą, ir kasdieninėje vartosenoje dažniausi tam tikrų mokslo sričių terminai“ (LNKŽ, 2001, p.5).

Kita vertus, savo žodynų pagrindu paimdami bendrinę lietuvių (anglų, prancūzų, vokiečių ir t. t.) kalbą, autoriai papildė antraštynus žodžiais, kurie „nesutelpa“ jos ribose – pavyzdžiui, istorizmais, etnografizmais, mokslo terminais, tarptautiniais žodžiais, nesunorminta šnekamąją leksika. Kiek, koku santykiu tos leksikos įtraukti – tą sprendžia kiekvienas leksikografas, pasikliaudamas kalbine intuicija ir savo žodynui keliamais uždaviniais. Pavyzdžiui, LITKŽ (2005) akcentuojami „rečiau vartojami žodžiai, susiję su lietuvių etnografija bei istorinėmis tradicijomis“, „dažniau grožinėje literatūroje ar kitur vartojami šneamosios kalbos, tarmių žodžiai“, nes yra orientuojamasi į „norinčius

⁵ Sovietiniu laikotarpiu šį terminą buvo bandoma pakeisti kitu – „literatūrinė kalba“. Tačiau, anot A. Pupkio, nors „literatūrinė kalba“, arba „grožinės literatūros kalba“ užima ypatingą vietą bendrinės kalbos sistemoje ir laikoma tobuliausia pastarosios išraiška, judviejų tapatinti nederėtų (Pupkis, 1971, p.3). Juk, kaip pabrėžia P. Skardžius, „visų pirma literatūrinė kalba, šiaip ar taip, iš esmės yra literatūros, literatūrinių raštų kalba, kuri savo paskirtimi aiškiai skiriasi nuo bendrinės kalbos: tai yra individualinė, vaizdinė kalba, kurioje gali būti vartojama visa, kas tik jos tiesioginiam tikslui dera“ (Skardžius). Vadinasi, bendrinės kalbos skiriamuoju bruožu laikytume jos *visuotinumą* arba *bendrumą*, o literatūrinės – *ekspresyvumą* ir *individualumą*. Tačiau kai kurių šiuolaikinių dvikalbių žodynų autoriai, pakankamai neįsigilina į šį skirtumą, dėl to jų pratarmėse atsiranda painiavos. Pavyzdžiui, nors LAKŽ autoriai teigia pateikiantys žodyne *dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos leksiką* (t. y. „individualią, vaizdinę kalbą“), bet ją apibūdina kaip *neutralią stiliaus atžvilgiu* (!). Akivaizdu, kad vartojant terminą „bendrinės lietuvių kalbos leksika“, to prieštaravimo nebelygtų.

skaityti senesnių laikotarpių tekstus arba įsigilinti į lietuvių kultūros istorijos klausimus“ (LITKŽ, 2005, p.5). Tačiau NPLPKŽ pratarinėje, atvirkščiai, pabrėžiama, jog „atsižvelgiant į taikomąjį žodyno pobūdį, į jį sąmoningai neįtraukiami pasenę, dabar jau nebevertimi žodžiai“ (NPLPKŽ, 2001, p.5), o LAKŽ primenama, kad „žodyno vartotojas ras jame nedaug pasenusių žodžių, tarmybių... ir kitų žodžių, esančių už literatūrinės kalbos ribų“ (LAKŽ, 2002, p.5). LISKŽ, NPLPKŽ, DALKŽ, LITKŽ (2003) labai daug dėmesio skiriama šnekamajai („gyvajai kalbai“). Vardindamas S. M. Lanzos parengto LITKŽ (2003) novatoriškumo bruožus, P. U. Dinis kaip vieną jų paminėjęs būtent tokios leksikos užfiksavimą: „į Lanzos žodyną įtraukta naujai atsiradusių ar vien šnekamojoje kalboje vartojamų lietuvių kalbos žodžių (tarp jų net nerekomenduojamų vartoti bendrinėje lietuvių kalboje)“ (Dini, 2003, p.6).

Informacija apie žodyno projektą

1. Istoriniai žodyno pirmtakai ir jų reikšmingumas

Dauguma iš mūsų analizuojamų dvikalbių žodynų, P. U. Dinio žodžiais tariant, „neatsirado dykumoje“, t.y. jie turėjo savo pirmtakus – didesnę ar mažesnę apimtį analogiškus leidinius. Knygynuose pasirodžius naujam žodynui, visuomet svarbu sužinoti, kuo jis novatoriškas, koks yra jo indėlis į lietuvių leksikografijos istoriją. Net tuo atveju, kai pastarasis yra sudaromas pirmą kartą, paprastai jo išleidimas susijęs su vienokia ar kitokia dviejų kalbų gretinimo priešistorė. Štai kodėl pratarinėje yra pageidautina pateikti bent jau minimalią informaciją apie leidinio atsiradimo istoriją, aptarti jo vietą egzistuojančiame leksikografiniame kontekste.

Šiuo aspektu panagrinėjus Lietuvoje leistus dvikalbius žodynus, galima būtų pacituoti ir sektinų, ir kritikuotinų pavyzdžių.

Antai LISKŽ pratarinėje pabrėžęs, jog tai pirmas Lietuvoje leistas lietuvių-ispānų kalbų žodynas, autorius trumpai išdėsto jo atsiradimo priešistorę. „Į šį žodyną buvo įtraukta nemažai Jono Dijoko surinktų žodžių. Jis, Argentinos lietuvis, miręs Vilniuje, paliko kelių tūkstančių kortelių dėžę, kurią pirmiausiai jo našlė, o paskui šios draugė saugojo, nežinodamos, ar kada nors tai pravers, kol pagaliau paaiškėjo, jog rengiamas šis žodynas. Esu labai dėkingas Dijoko žmonai už kortelių išsaugojimą“ (LISKŽ, 2001, p.5). Tokiu būdu LISKŽ autorius ne tik įvertina savo pirmtako indėlį lietuvių ir ispānų kalbų gretinimo istorijoje, bet ir informuoja apie savo žodyne panaudotus šaltinius.

2. Naujojo žodyno skiriamieji bruožai

Truputį kitokio pobūdžio informaciją yra pateikiama LITKŽ (2003). Čia pratarinės autorius P. U. Dinis ne tik trumpai išdėsto lietuvių-italų žodyno leidybos istoriją, nes ankstesniųjų, nors ir nedidelių žodynėlių „indėlis į dviejų kalbų leksikografiją taip pat buvo (ir tebėra) reikšmingas“ (Dini, 2003, p.6), bet ir „motyvuoja, kodėl naujasis žodynas yra „ne tik kiekybinis“, bet ir „kokybinis šuolis į priekį“. Šiame įvadiname tekste nusakomas ir naujojo žodyno indėlis į dvikalbę lietuvių leksikografiją: šis darbas „nuspelno ir tam tikros istorinės vertės, nes būtent šiam žodynui, o ne kokiam vėlesniam, šiandien skirta užpildyti per

ilgai žiojęs spragą Lietuvos ir Italijos kultūrinių ryšių istorijoje ir tapti Italijos lituanistikos gaire“ (Dini, 2003, p.8).

DLPKŽ pratarinėje kalbama apie priežastis, paskatinusias parengti šį žodyną. „Pirmasis ir iki šiol vienintelis vidutinės apimtys Irinos Karsavinės ir Silvijos Kairiūkštės „Lietuvių-prancūzų kalbų žodynas“ pasirodė daugiau kaip keturiasdešimt metų. Per tą laiką ne tik pasikeitė kelios kartos, bet ir įvyko esminių lūžių visuomenės gyvenime: buvo atkurta nepriklausoma Lietuvos valstybė, kuri šiaudien yra pilnateisė Europos Sąjungos narė bei Pasaulinės frankofoniškųjų valstybių asociacijos stebėtoja. Šie visuomeniniai procesai, be jokios abejonės, paliko ženklų pėdsaką lietuvių kalboje. Pasikeitė ir pats vartotojo požiūris į kalbą – atsiradus laisvai visuomenei, išnyko nemažai iki tol egzistavusių tabu. Be to, per šiuos dešimtmečius labai dinamiškai kito ir prancūzų kalba. Tad visiškai nesunku įsivaizduoti tą didžiulį naujo žodyno poreikį, kurį ne vienerius metus jautė ir jaučia visi prancūzų kalbos specialistai ir mylėtojai“ (DLPKŽ, 2006, p.5).

Išsami informacija apie leidinio novatoriškumą pateikiama DALKŽ pratarinėje. Konstatavęs, jog „šis leidinys yra didžiausias iš visų iki šiol Lietuvoje ir užsienyje išleistų anglų-lietuvių kalbų žodynų“, autorius nuodugniai aptaria, kas žodyne yra nauja, palyginus su jo pirmtaku – A. Laučkos, B. Piesarsko, E. Stasiulevičiūtės „Anglų-lietuvių kalbų žodynu“: „žodyno vardynas papildytas naujais žodžiais, parinktais daugiausiai iš šnekamosios kalbos“; „įdėta daugiau įvairių mokslo ir technikos sričių terminų; atsisakyta kai kurių retų, nebevertimų žodžių“; „patikslintas anglų kalbos žodžių ir jų lietuviškų atitikmenų semantinis skaidymas, atsižvelgiant į šių kalbų leksinių ir semantinių sistemų ypatybes; daugiau yra ir žodžių vartoseną iliustruojančių pavyzdžių... ir t. t.“ (DALKŽ, 1998, p.5).

Tačiau būtent tokios informacijos yra pasigendama, pavyzdžiui, LAKŽ. Iš pratarinės visiškai neaišku, ar pastarasis žodynas iš tiesų kuo nors skiriasi nuo savo pirmtako – tų pačių autorių ankstesnių lietuvių-anglų kalbų žodynų. Tą patį galima būtų prikišti ir PLKŽ. Trumputėje vos kelių eilučių pratarinėje, nepateikiama jokių iš tiesų konkrečių duomenų apie šį žodyną, o juk jo pasirodymas – svarbus įvykis lietuvių dvikalbėje leksikografijoje, nes šiuo metu jis buvo didžiausios apimtys prancūzų-lietuvių kalbų žodynas. Pratarinėje būtų buvę pravartu paminėti ir tą faktą, jog jo vienintelis monofunkcinis pirmtakas – E. Juškienės, M. Katilienės, K. Kaziūnienės „Prancūzų-lietuvių kalbų žodynas“ buvo išleistas 1976-aisiais, t. y., prieš dvidešimt aštuonerius metus.

Kita vertus, kartais į pratarinę inkorporuojama perteklinių duomenų, kurie geriau derėtų kituose, papildomą informaciją apie žodyną teikiančiuose dokumentuose: pavyzdžiui, pusė LAKŽ pratarinės skiriama kai kuriems lemų pateikimo ir joms skirtų straipsnių ypatumams. O juk paprastai apie tai kalbama skyriuje „Žodyno sandara“ (kai kuriuose leidiniuose jis vadinamas „Kaip naudotis žodynu“). Beje, LAKŽ dalis teiginių iš pratarinės kaip tik ir atkartojama „naudotis žodynu“ (tarkim, apie „giminingų žodžių jungimą į lizdus“). Tos pačios informacijos (apie fonetinę antraštinių žodžių transkripciją) dubliavimą galima rasti ir PLKŽ.

Pratarmės teksto stilistiniai ypatumai

Apžvelgiant dvikalbių lietuviškų žodynų pratarmes, reikėtų trumpai aptarti ir jų stilistinius ypatumus. Sovietiniais metais susiformavo ir nusistovėjo šabloniškas, bespalvis pratarmių stilius, kurį perėmė kai kurie šiuolaikiniai žodynai (pavyzdžiui, PLLPKŽ, PLKŽ, LAKŽ, VLLVKŽ). Be jokių abejonių, žodyno pratarmė – ne grožinės literatūros, o mokslinis tekstas, ir iš kurio reikalauti ypatingų stiliaus puošmenų nederėtų. Tačiau ir moksliniame tekste (o ypač lingvistiniame) neabejotinai turėtų atsiskleisti autoriaus individualybė. Juo labiau, kad būtent žodyno pratarmė, anot I. Kudašev, yra ta „vienintelė vieta, kurioje autorius gali išsikalbėti“ (Кудашев 2007, p.342), tiesiogiai kreiptis į savo adresatą, betarpiškai pristatyti savo darbą, pasidalyti mintimis apie jo rengimo problemas. Pavyzdžiui, LISKŽ jo autorius, Lietuvoje gyvenantis ispanas, supažindina su aplinkybėmis, dėl kurių galėjo atsirasti leidinys: tai „puikieji Vilniaus universiteto lituanistinių studijų departamento kursai“, kuriuose jis mokėsi lietuvių kalbos“, patirtis, įgyta „dėstant lietuviams ispanų kalbą filologijos fakultete bei Užsienio kalbų institute, verčiant“, bendraujant su kolegomis dėstytojais. Be jokių abejonių, toks nuoširdus, gyvas stilius teigiamai paveikia žodyno vartotoją, skatina jo susidomėjimą leidiniu.

Kartais autorius mano esant reikalinga papasakoti vartotojams apie sunkumus, su kuriais susidūrė rengdamas žodyną. Pavyzdžiui, V. Balaišis dvitomio „Lietuvių-vokiečių kalbų žodyno“ pratarmėje pabrėžia, jog buvo „stengtasi kiek galima tiksliau perteikti lietuvių kalbos žodžių reikšmes į vokiečių kalbą“. Tačiau, pasak autoriaus, „tai nelengvas darbas, nes ne visada vertimai atskleidžia tikrąją žodžio reikšmę“. Todėl žodyne buvo stengtasi „sunkesnių žodžių vartojimo atvejus iliustruoti pavyzdžiais“. Nepaisant šių pastangų, „žodynas negali būti tobulas“, „jis negali duoti gyvosios kalbos vaizdo“, nes „kalba yra labai dinamiškas reiškinys“. Todėl V. Balaišis mano, jog tolesnis uždavinys būtų „pildyti žodyną, pateikti daugiau iliustracinių pavyzdžių“ (LVKŽ, 2004, p.5).

Kaip atskirą nedidelį, bet įdomų ir informatyvų straipsnį galėtume traktuoti LITKŽ (2003) pratarmę. Įdomu tai, jog ją parašė ne žodyno autorius S. M. Lanza, o leidinio recenzentas prof. P. U. Dinis. Kaip jau minėjome, pasitaiko atvejų, jog leksikografas parengia paviršutinišką, neinformatyvią pratarmę. O recenzentui ji būna atskiras tyrinėjimo objektas – kaip ir LITKŽ (2003) atveju. P. U. Dinis ne tik apžvelgia italų-lietuvių leksikografijos istoriją, aptaria žodyno esminius bruožus, bet ir pristato jo autorių – Bolonijos universiteto absolventą, šiuo metu gyvenantį ir dirbantį Lietuvoje.

Baigiamosios žodyno pratarmės nuostatos

Dvikalbių žodynų pratarmės tradiciškai baigiamos padėkomis visiems, prisidėjusiems prie leidinio parengimo⁶ ir

⁶ Štai kaip paprastai formuluojamos padėkos mūsų nagrinėjamuose žodynuose: „autorius nuoširdžiai dėkoja „Visuomeninei švietimo ir kultūros vystymosi organizacijai“ ir jos pirmininkui dr. Ričardui Červinui už paramą (patalpas bei kompiuterius) ir nuolatinį skatinimą, be kurių būtų buvę sunku parengti šį žodyną“ (LISKŽ); „už vertingus patarimus, naudingas pastabas nuoširdžiai dėkoju docentams V. Mickienei, I. Mikėnaitėi, S. Liberienei, V. Valiukėnui, J. Rasimavičiui ir visiems

adresato raginimu „gerai susipažinti su skyreliu „Kaip naudotis žodynu“ (LISKŽ; LAKŽ).

Į pastarąjį reikėtų žiūrėti ne kaip į paprastą formalumą, o kaip labai rimtą autorių mėginimą išvengti „nemalonaus paradokso“, apie kurį yra kalbėjęs ne vienas leksikografas (Kirkpatrick, 1989, p.754; Landau, 2001, p.148; Бепков, 2004, p.194; Кудашев, 2007, p.340). Paradoksalu, kad žodynų vartotojai neretai ignoruoja tiek pratarmes, tiek kitokius priedus, laikydami juos nereikalingu balastu. „Kuo žodynas trivalesnis leksikografiniu požiūriu, tuo trumpesni nurodymai kaip juo naudotis; tad tuo noriau vartotojas bent žvilgtelės į juos – net jei ir neperskaitys jų iki galo; ir, atvirkščiai: kuo daugiau naujovių pateikia autorius (autoriai), tuo, savaime suprantama, platesni nurodymai ir tuo mažiau vartotojas juos skaito“ (Бепков, 2004, p.194). Nepaisant to, žodyno autoriaus uždavinys – kuo rimčiau parengti visus leidinio priedus, kurie yra ne tik įvairiapusis informacinis šaltinis, bet drauge ir svarbi priemonė, padedanti kelti vartotojų lingvistinį bei leksikografinį išprusimą.

Išvados

Straipsnyje atlikta trylikos didelės ir vidutinės apimties dvikalbių žodynų pratarmių analize parodė, jog autoriai ne visuomet tinkamai įvertina jos svarbą leidinių megastrukture. Todėl rašant ją, reikėtų atkreipti dėmesį į šiuos esminius dalykus:

1. Pratarmė yra neatsiejamas įvadinės dalies ir, plačiąja prasme, žodyno megastuktūros sandas, kuris atlieka specifines, tik jai būdingas, šias pragmatines funkcijas:
 - a) pateikia duomenis apie pagrindinius leidinio parametrus (adresatą, aprašomos leksikos klodus, žodyno apimtį);
 - b) supažindina su žodyno projektu, įvertindama savo pirm-takų reikšmę ir nusakydama naujojo leidinio skiriamuosius bruožus;
 - c) išvardija projekto dalyvius ir išreiškia padėką prie jo vienaip ar kitaip prisidėjusiems;
 - d) skatina būsimąjį žodyno vartotoją atidžiai susipažinti su kitose įvadinėse dalyse pateiktomis rekomendacijomis, palengvinančiomis darbą su žodynu.
2. Žodyno pratarmė yra ypatingos rūšies tekstas, todėl sietina su tam tikrais stiliaus ypatumais. Kad būtų skatinamas didesnis vartotojo susidomėjimas šia žodyno dalimi, derėtų ją pateikti ne sausa, šabloniška, o leksikografo asmenybę, jo kūrybines nuostatas atspindinčia kalba.
3. Ateityje rengiant dvikalbių žodynų pratarmes vertėtų:
 - a) tiksliau nurodyti žodyno adresatą;

kitiems, davusiems patarimų rengiant šį žodyną“ (PLKŽ); „autorius nuoširdžiai dėkoja žodyno recenzentei Danutei Trukanaitei už daugelį vertingų pastabų, kurios padėjo patobulinti žodyną. Autorius dėkingas „Mokslo“ leidyklos redaktoriui Algirdui Gvardinskui, stropiai šalinusiam trūkumus. Dėkoju taip pat visiems patarėjams, kurių visų negaliu išvardinti, bet ypač norėčiau padėkoti buvusioms VU lektorėms Uršulei Stūbung ir Lianai Klein už kasdienę pagalbą“ (LVKŽ) ir t. t.

- b) nepamiršti trumpai nusakyti, kokiam leksikografiniame kontekste atsiranda pristatomas leidinys;
- c) konkrečiai apibrėžti žodyne pateikiamo „antraštyno ribas“;
- d) pasirinkti tinkamą, vartotojui patraukliausią diskursą pratarmės turiniui perteikti.

Literatūra

1. Bergenholtz, H., Tarp, S., 1995. *Manual of Specialised Lexicography*. Amsterdam: Benjamins.
2. Collinot, A. & Mazière, F., 1997. *Un prêt à parler: le dictionnaire*. Paris: Presses Universitaires de France.
3. Hartmann, R. R. K., 2001. *Teaching and Researching Lexicography*. New York: Longman.
4. Hartmann, R. R. K., James, G. 1998. *Dictionary of Lexicography*, London-New York: Routledge.
5. Jakaitienė, E., 2005. *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
6. Kirkpatrick B., 1989. User's guides in Dictionaries. In: Hausmann et al., eds. *Wörterbücher: ein internationales handbuch zur Lexicographie: an international encyclopedia of lexicography: encyclopédie internationale de lexicographie*. Berlin: Gruyter, pp.754-760.
7. Landau, S., 2001. *Dictionaries. The Art and Craft of Lexicography*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Marelllo, C., 1996. Les différents types de dictionnaires bilingues, *Les dictionnaires bilingues*. Paris: Editions Duculot, pp.31-52.
9. Pupkis, A., 1971. Kelios grožinės kalbos problemos, *Mūsų kalba*, 2 (24), pp.3-7.
10. Rey-Debove, J., 2005. Typologie des dictionnaires généraux monolingues de la langue actuelle. *Quaderni del CIRSIL*, 4. Available at: www.lingue.unibo.it/circil
11. Skardžius, P., 1974. Bendrinė ir literatūrinė kalba, *Aidai*, spalio.
12. Берков, В., 2004. *Двуязычная лексикография*. Москва: Астрель.
13. Гринёв, С., 1995. *Введение в терминографию*. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: МПГУ.
14. Кудашев, И., 2007. Проектирование переводческих словарей специальной лексики. *Helsinki University Translation Studies Monographs* 3. Helsinki.

Šaltiniai

1. PLLPKŽ – Balaišienė, I., 2000. *Prancūzų-lietuvių, lietuvių-prancūzų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
2. PLKŽ – Balaišienė, I., 2004. *Prancūzų-lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
3. LVKŽ – Balaišis, V., 2004. *Lietuvių-vokiečių kalbų žodynas*, I-II t. Vilnius: Žara.
4. LNKŽ – Jakaitienė, E., Berg-Olsen, S., 2001. *Lietuvių-norvegų kalbų žodynas*. Vilnius: Baltos lankos.
5. VLLVKŽ – Križinauskas, J., 1995. *Vokiečių-lietuvių, lietuvių-vokiečių kalbų žodynas*. Vilnius: TEV.
6. LITKŽ – Lanza, S., 2003. *Lietuvių-italų kalbų žodynas*. Vilnius: Tyto alba.
7. LRKŽ – Lyberis, A., 2005. *Lietuvių-rusų kalbų žodynas*. Vilnius.
8. DLPKŽ – Melnikienė, D., 2006. *Didysis lietuvių-prancūzų kalbų žodynas*. Vilnius: In Re.
9. DALKŽ – Piesarskas, B., 1998. *Didysis anglų-lietuvių kalbų žodynas*. Vilnius: Alma littera.
10. LAKŽ – Piesarskas, B., Svecevičius, B., 2002. *Lietuvių-anglų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
11. NLAKŽ – Piesarskas, B., Svecevičius, B., 2002. *Naujasis lietuvių-anglų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
12. LISKŽ – Rascon, A., 2002. *Lietuvių-ispánų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.
13. LITKŽ – Žindžiūtė-Michelini, B., 2005. *Lietuvių-italų kalbų žodynas*. Vilnius: Žodynas.

Danguolė Melnikienė

La préface et sa fonction dans la mégastructure des dictionnaires bilingues

Résumé

Etant une structure très complexe, le dictionnaire bilingue nécessite une analyse basée sur les trois niveaux structurels tels que la microstructure, la macrostructure et mégastructure. Pourtant la plupart de recherches lexicographiques ne portent que sur le deux premiers en négligeant complètement la mégastructure qui est considérée comme la structure générale du dictionnaire. Cet article vise donc à jeter un peu de lumière sur un de ses composants les plus importants – la préface du dictionnaire qui remplit des fonctions pragmatiques très importantes. En se basant sur ces « textes de présentation », repérés dans treize dictionnaires bilingues, parus en Lituanie entre 1998 et 2006, on essaie d'analyser leurs particularités informatives et stylistiques. Dans ce travail on propose également certaines recommandations générales qui pourraient aider les futurs rédacteurs des dictionnaires.

Straipsnis įteiktas 2009 05
 Parengtas spaudai 2009 11

Apie autorę

Danguolė Melnikienė, doc. dr., Vilniaus universiteto Užsienio kalbų instituto Romėnų kalbų katedra.

Mokslinės veiklos sritys: praktinė ir teorinė leksikografija.

Adresas: Romėnų kalbų katedra, Užsienio kalbų institutas, Vilniaus universitetas, Universiteto g. 5, 01513 Vilnius

El. paštas: dang3@takas.lt